

William James, pragmatizem in religiozna izkušnja

1 Nova filozofska smer

William James (1842-1910) je skupaj s Charlesom Sandersom Peirceom (znanim kot začetnikom teorije znakov) in Johnom Deweyem utemeljitelj nove filozofske smeri. Leta 1898 je takrat še nedoločeni miselni usmeritvi James v članku *Philosophical Conceptions and Practical Results* dal ime pragmatizem.¹ Očetovstvo tej usmeritvi je pripisal Peirceu, ki je v članku *How to Make Our Ideas Clear* (1878) prvič opisal pragmatično metodo. Peirce, začeniši z definicijo vere Alexandra Baina kot pravila ali navade delovanja, kot tiste, po kateri se je človek pripravljen ravnati, je trdil, da funkcija iskanja ni predstavitev stvarnosti, ampak da nas usposobi, da delujemo bolj učinkovito. James je Peircevo uporabo Baina še razširil. Enako so še nekateri drugi člani Metafizičnega kluba² poudarjali pomen aplikacije Bainove definicije vere. Zato Peirce pravi, da je nagnjen k misli, da je Bain stari oče pragmatizma.³ Torej ima že v izvoru pragmatizma vera, prepričanje (*belief*) pomembno vlogo v odnosu do človekovega ravnanja. V podporo temu navedimo vodilno idejo Peircevih spisov - njegovo idejo dvoma, ki ga postavlja v nasprotje z vero. Dvom je nelahko, nezadovoljujoče stanje, katerega se skušamo osvoboditi in preiti v stanje vere. "Vznemirjenje dvoma je edini neposredni motiv za doseg vere. Gotovo je za nas najbolje, da so naša prepričanja takšna, da resnično vodijo naša dejanja tako, da bi zadovoljili naša hrepenenja."⁴

Pragmatizem kot filozofsko smer moremo razumeti kot reakcijo proti intelektualistični spekulaciji, ki je označevala večino

moderne metafizike. Razvoj psihologije in naravoslovnih znanosti se je izrazil tudi v preoblikovanju tradicionalne epistemologije. Tako je Peirce pragmatično metodo umesti v okvir logike, pomeni mu metodo preverjanja pomenov besed.⁵ V tem smislu je definirал pragmatično načelo: "Naša koncepcija učinkov (predmeta) je celota naše koncepcije predmeta."⁶ Za Jamesa je pragmatizem predvsem metoda, ki je splošno aplikabilna. Dewey pa je svoj pragmatizem nanašal na družbenopolitično raven. Vsi trije utemeljitelji pragmatizma so združevali naturalističen, Darwinov pogled na človeška bitja z globokim nezaupanjem do problemov, ki jih je filozofija podedovala od Descartesa, Hume-a in Kanta. Filozofijo so hoteli rešiti metafizičnega idealizma in hkrati rešiti moralno in religiozne ideale empiricističnega ali pozitivističnega skepticizma.⁷ Največji interes za področje religije pa je kazal James. Po njegovi zaslugi je pragmatizem postal znan. Pomembnost pragmatizma, tudi za področje religije, je v tem, da vsako hipotezo (hipotezo o resničnosti določene stvari, hipotezo o Bogu, empiristično, racionalistično hipotezo ...) vzame resno in išče razloge, dejstva za potrditev ali ovržbo resničnosti te hipoteze v posameznikovem življenju. Potrditev išče v dejstvih, v učinkovanju, v uspešnosti ali koristnosti hipoteze oz. neke resnice za življenje posameznika.

1.1 Začetki Jamesove filozofske misli

Odločilnega pomena za razvoj Jamesove filozofske misli v smeri pragmatizma je nje-

govo branje del francoskega filozofa Charlesa Renouvierja leta 1870. Pri njem je odkril odločen zagovor pluralizma in svobodne volje. To mu je pomagalo, da se je osvobodil duševne krize (samomorilnih misli) in vpliva, ki ga je nanj naredila evolucionistična filozofija Herberta Spencerja, v kateri ni prostora za svobodno voljo (človeška misel kot kompleksni mehaničen sistem, ki se ravna po principih fizičnih znanosti) in je vse določeno s teorijo evolucije. "Moje prvo dejanje svobodne volje bo vera v svobodno voljo."⁸ S tem je že nakazal, da mu pragmatizem pomeni izogibanje redukcionizmu vseh vrst in priporočilo za toleranco.⁹ Odločitev za vero v svobodno voljo je s seboj prinesla opustitev determinizma vsake vrste; tako znanstvene vrste, ki ga je Jamesu posredovalo izobraževanje, kot teološke, metafizične vrste, ki ga je označeval s predstavo o zaprtem vesolju (*block universe*).¹⁰ Brez odprtja religiozni dimenziji Jamesova misel ne bi napredovala in bi ostala zaprta v determinizmu.¹¹ Zdi se, da je njegovo delo na področju psihologije in filozofije dobilo odločilno spodbudo ob rešitvi njegove duševne krize z odločitvijo za svobodno voljo.

V članku *Opazke k Spencerjevi definiciji misli* (1878) je James razvil tezo, da je osrednje dejstvo misli interes oz. dajanje prednosti eni stvari pred drugo, torej, da so tudi filozofske teorije odsev filozofovega temperamenta.¹² že v tem delu, čeprav je takrat bil še profesor psihologije, je nakazal značilne teme svoje filozofije: pomen religije in strasti, težnje; različnost človeških odgovorov na življenje; ideja, da pomagamo ustvarjati resnice, ki jih sprejemamo. Nasproti Spencerjevemu evolucionizmu je zatrdil, da smo v osnovi teleološka bitja.

Razvoj njegovega pragmatizma je torej neobhodno pogojen s problemom svobodne volje in determinizma, ki ga je zadeval osebno in ne le akademsko. V odločitvi za svo-

bodno voljo je videl možnost spreminjajočega se sveta za razliko od določenega sveta determinizma. Dejstva sama ne potrjujejo niti ne ovirajo determinizma, zato moramo upoštevati praktične posledice, ki jih razvija determinizem ali svobodna volja. Determinizem zanika, da bi lahko karkoli bilo drugače, kot dejansko je. In takšno filozofijo James zavrne že v svojem zgodnjem delu *Občutek razumskosti* (*The Sentiment of Rationality*, 1879). V tem delu pravi, da nobena filozofija, ki ne zbudi tega občutka, ne bo postala filozofija, po kateri bi ljudje živeli. Filozofija pa ta občutek zbudi, če zadovoljuje dve temeljni vrsti človeških potreb: 1. teoretične potrebe, potreba vedeti (strast po simplifikaciji in razlikovanju); 2. praktične potrebe, potreba delovati (pregnati negotovost iz prihodnosti, določiti prihodnost skladno z našimi naravnimi močmi). Sprejemljivost filozofije zavisi od njenega zadovoljevanja teh potreb. Jamesovo stališče je, da se vedno *odločimo* v skladu z našo naravo, značajem, kaj bomo mislili o naravi stvarnosti na splošno.¹³

Podobno tudi njegovo monumentalno delo *Principi psihologije* (1890) vsebuje namige na njegove glavne filozofske ideje in sмена pragmatizma in fenomenologije.¹⁴ že tu je ponudil boljšo razlago izkušnje od tradicionalnih empiristov, kot je Hume. V tej knjigi je razvil teorijo čustev (James-Langova teorija čustev) kot tistih, ki sledijo telesnim izrazom. Trdi, da čustva ne povzročajo telesnih izrazov. Čustva so povezana s telesnimi izrazi in povsem netelesnih človeških čustev ni.¹⁵ Ko je končal to delo, mu je bolj kot laboratorijsko delo postalo všeč prosto opazovanje in refleksija. V primerjavi s problemi filozofije in religije se mu je psihologija zdela sila majhen predmet. Od takrat naprej se je posvečal izključno filozofskim in religiološkim vprašanjem, kot so npr. narava in obstoj Boga, nesmrtnost duše, svobodna volja.

Bara Remec: Za teboj

2 Temeljne filozofske pozicije

Williama Jamesa

2.1 Pragmatizem

Za pragmatizem lahko rečemo, da je značilno ameriški prispevek k filozofiji. Razvil se je iz prizadevanja njegovih utemeljiteljev, predvsem Peircea, za aplikacijo znanstvene metode na področje filozofskega spraševanja. To ne pomeni, da so v filozofijo sprejeli le obravnavo empirično preverljivih dejstev, kot so to storili empiristi, temveč so na človeka gledali bolj celostno in dali prostor tako morali kot religiji. Njegovi utemeljitelji se nikakor ne bi strinjali, da pripadajo isti filozofski usmeritvi. Peirce je svojo verzijo pragmatizma poimenoval pragmaticizem, da bi javno pokazal svoje neskladje z Jamesom, Schiller je svoj pragmatizem poimenoval humanizem, James pa je pozneje za svojo filozofsko pozicijo vpeljal ime radikalni empirizem (*Essays in Radical Empiricism*, izšli posthumno, 1912) in pluralizem.¹⁶ Tudi kritikov nove filozofske usmeritve ni manjkalo. Najbolj znan je bil gotovo Bertrand Russell, ki je menil, da je pragmatizem plitva filozofija, primerna za nezrelo državo.¹⁷

James v svojem delu *Pragmatizem: novo ime za stare miselne metode* (1907) predstavi svoje razumevanje nove filozofske smeri in metodo pragmatizma nanaša na vprašanje resnice, religije in nekatere metafizične probleme. S knjigo *Nekateri problemi filozofije. Začetek uvoda v filozofijo*, ki je izšla posthumno, je skušal, kot se je izrazil v zapisku pred smrtjo, zaokrožiti svoj sistem, ki bi, po njegovem mnenju, brez te knjige izgledal kot obok zgrajen samo na eni strani. Skušal je poenotiti in razviti svoje filozofske poglede. S tema dvema knjigama torej lahko predstavimo njegove temeljne filozofske pozicije.

Upoštevanja vredna ideja, ki jo predstavi na začetku *Pragmatizma*, je, da je zgodovina filozofije v veliki meri "zgodovina spopadov človeških temperamentov".¹⁸ Filozof enostavno

zaupa svojemu temperamentu, verjame v opis sveta, ki mu ustreza. Temu dejstvu moramo pritrditi, toda te silne premise v filozofski razpravi ne omenja noben filozof. James je pokazal, da je razlika v temperamentu pomembna tako v umetnosti, znanosti, obnašanju ... kot v filozofiji. Sledeč temu dejstvu je James uvedel neposrečeno razlikovanje dveh tipov mentalnega ustroja: trdourni - ljubi dejstva, senzualističen, empirističen; milourni - drži se abstraktnih, večnih principov, idealističen, religiozen, racionalističen. Toda nihče ne more brez obojega, principov in dejstev. Ker je svet tako eno kot mnogo, James predlaga za filozofijo pluralističen monizem - vse je določeno, vendar so naše volje svobodne. "Determinizem svobodne volje je prava filozofija."¹⁹ Takšna filozofija bi pomenila združitev praktičnega pesimizma z metafizičnim optimizmom. V podporo takemu pristopu James pove, da znanost v nas ni nevtralizirala vse religioznosti, da je naš znanstveni značaj pobožen. Filozofija mora narediti povezavo s svetom človeških življenj. Toda svet, v katerega vpeljuje intelektualistična filozofija, je odmaknjen in prazen, je način pobega pred svetom konkretnih dejstev in ne zadovolji empirističnega značaja uma. "Teistični Bog je neploden princip,"²⁰ je zapisal v skladu s svojim nasprotovanjem intelektualistični filozofiji racionalizma, ki hipotezo o Bogu izpeljuje na osnovi golih idej. Ker pa človek potrebuje tako principe kot dejstva, James predstavi pragmatizem kot vmesni, posredovalni način razmišljanja, ki upošteva različne pristope k razlagi sveta, tako racionalizem kot empirizem, tako monizem kot pluralizem. "Pragmatizem lahko ostane religiozen kot racionalizmi in istočasno kot empirizmi ohrani domačnost z dejstvi."²¹ Pragmatizem usklajuje empiristični način razmišljanja z religioznimi potrebami ljudi.

Pragmatizem Jamesu najprej pomeni metodo poravnavanja metafizičnih sporov. Vsak nazor interpretira tako, da sledi njegovim

praktičnim posledicam in skuša pokazati na praktično razliko, učinek, ki ga uporaba določenega nazora, misli proizvede. "Presenetljivo je videti, koliko filozofskih preprirov se sesede v brezpredmetnost, če jih podvržeš temu preprostem testu sledenja konkretnim posledicam."²² Dve misli sta enaki, če proizvedeta isti učinek, če nas vodita k istemu delovanju. Torej miselne distinkcije ni, če ni razlike v delovanju, če ni dejstvene razlike. Sledenje konkretnim posledicam pokaže pomen, ki ga ima določena misel. Abstraktna razlika se izraža v konkretnem dejstvu. Filozofija bi, po Jamesu, morala odkrivati razlike, ki jih ljudem prinaša resničnost kate-re koli formule sveta.²³ Pragmatizem se obrne stran od abstrakcij, zaprtih sistemov, obrne se k stvarnosti, dejstvu. Možnost za zблиžanje znanosti in metafizike James vidi v svojem pristopu. Pragmatizmu nobena razlaga stvarnosti ni dokončna in ne ustavi iskanja. Tako teorije postanejo orodja (instrumentalizem²⁴) za upravljanje s stvarnostjo. Pomembna lastnost pragmatizma je, da vse teorije naredi prožne.²⁵ Pragmatizem sam je v prvi vrsti metoda in usmerja pogled k posledicam in dejtvom.

Temeljnih pojmov metafizike se loti na enak način. Substance ne zanika, pove pa, da atributi tvorijo edino unovčljivo vrednost substance za naše izkustvo. Unovčljiva vrednost pojma materija so npr. trdota, barva, razsežnost, oblika ipd.; te so njen edini pomen.²⁶ Vse, kar pojem substance označuje, je dejstvo povezanosti fenomenalnih lastnosti stvari. James pozna le en sam primer, v katerem ima pojem substance pragmatično vrednost; to je razprava o evharistiji (akcidentalne lastnosti ostanejo iste, substanca pa se spremeni). Tudi človekov temeljni odnos do sveta, npr. alternativa materializem/teizem je v nedokončanem svetu izrazito praktična. Gre za princip praktičnih rezultatov. Ti dve alternativni kažeta prospektivno, se pra-

vi, glede na prihodnost sveta drugačne rezultate, odnos do izkustva. Materializem tu ni jamstvo naših najbolj oddaljenih upov.²⁷ Pojem Boga ima glede na matematične pojme mehanične filozofije (tu je očitno Jamesovo nasprotovanje moderni racionalistični filozofiji z Descartesom na čelu) praktično prednost, ker zagotavlja popoln red in ne duši človekovega upanja. Materializem pa pomeni uničenje upanja in razočaranje.

Vprašanja svobodne volje, ki je, kot smo videli, za Jamesa zelo pomembno, se prav tako loti s pragmatično metodo in pove, da je vzrok za njeno predpostavljano pragmatičen. Obstaja instinktivno prepričanje v svobodno voljo; tako pragmatisti kot racionalisti so ji pripisovali pragmatično vrednost. Dokazal je, da je vera v svobodno voljo upravičena, ker pomeni možnost odprte prihodnosti, novosti in napredka v svetu, je kozmološka teorija obljube²⁸ nasproti determinizmu, ki pomeni nujnost in nemožnost. Zaradi svobodne volje ima človek možnost ustvarjalnega življenja. Torej je človek avtor pristne novosti, kar se dogodi, je stvar slučaja, možnosti.²⁹

Idejo svobodne volje spretno vključuje v svoje dokazovanje prednosti pluralizma pred monizmom. "Svobodna volja pomeni samo resnično novost, torej pluralizem sprejema idejo svobodne volje. ... Toda pluralizem, ki sprejema nedokončan univerzum, z vrati in okni, ki so odprta vnaprej nenadzorljivim možnostim, nam daje manj religiozne gotovosti kot monizem s svojim absolutno zaprtim svetom."³⁰ James se sprašuje, kakšno vrednost imata enost in mnogost. Svet monizma je določen, da bo rešen, je že rešen, brezpogojno in od večnosti, navkljub fenomenalnim pojavom tveganja. Privlačnost monizma in religiozne metafizike izvira iz dejstva, da je naša empirična prihodnost negotova in potrebuje neko višje jamstvo. Na to področje spadajo besede, ideje kot svobodna volja,

Bog, Absolut, ki imajo le praktičen pomen. V tem kontekstu je James nepremišljeno zapisal, da sholastične definicije Boga pomenijo manj kot nič.³¹ Gotovo je mislil, da te definicije niso imele nobene praktične konotacije, toda ne da bi iskali dokaz za to, smo lahko gotovi, da so se ob poslušanju sholastičnih predavanj o Bogu zganila srca mnogih študentov in da so imele vpliv na življenje. Torej te definicije le nekaj pomenijo tudi z vidika pragmatizma, čeprav niso bile dosežene s pragmatično metodo. Deloma je Jamesova izjava razumljiva zaradi njegovega upora intelektualistični filozofiji, racionalizmu, toda krivdo za razvoj takšnega racionalizma, kot se mu upira, ne nosi sholastika ampak Descartes. Svet stvari mora zopet pridobiti svoje pravice, pravi James in ta obrat poimenuje filozofski protestantizem.³²

Vprašanji enosti in mnoštva sta enakovredni, pomembno se je le vprašati, kakšno vrednost ima enost ali mnoštvo za nas. Pragmatizem se mora odreči absolutnemu monizmu, enosti kot absolutnemu pluralizmu, mnoštvu. Postavlja se na pluralistično stran in na vprašanje, koliko je povezanosti v svetu, odgovarja empirično. Stvari so deloma ločene in deloma povezane. "Ni niti absolutne enosti niti absolutnega mnoštva s fizičnega vidika, ampak mešanica dobro določljivih načinov obeh. Niti enost niti mnoštvo ni bolj bistvena lastnost, obe sta usklajeni značilnosti naravnega sveta."³³ Unovčljiva vrednost (*cash-value*) enote sveta, sveta, ki je deloma povezan, je, da tak svet ni več kaos, ampak predstavlja univerzum določene stopnje.³⁴ James ima dilemo, ki izrašča iz spora med pluralizmom in monizmom, za najbolj plodno dilemo v metafiziki. Monizem uvaja v filozofijo razna vprašanja, npr. problem zla (kako zlo, če je izvor sveta, ki je en, dober), ki za pluralizem predstavlja samo praktičen problem, kako se zla rešiti.

Svet, ki se človeku prek izkustva javlja kot deloma kot eno predvsem pa kot mnoštvo,

more človek interpretirati na tri načine, sisteme. Prvi in najstarejši način interpretacije izkustva je zdrava pamet. Ta predstavlja uporabo določenih intelektualnih form, kategorij mišljenja, pojmov, s katerimi rokujemo z dejstvi tako, da jih mislimo. Zdrava pamet, ki je zbirka uspešnih hipotez, je prvi človekov način pobega zmede, ki vlada sredi toka izkustev. Drugi način je znanost, ki je funkcionalna variacija zdrave pameti in ji gre za praktično obvladovanje narave. Tretji način pa je filozofski kriticism, kritična filozofija, ki hipoteze (npr. o naravi) primerja z vidika njihove uporabnosti.³⁵

Ti sistemi, ki vsi obravnavajo svet, stvarnost, tok izkustva, morejo priti v konflikt pri vprašanju, kaj je resnica. Za Jamesa je obveljalo preveč poenostavljajoče mnenje, češ da je resnica vse, kar pripelje do koristnega učinka. Tako je bila pragmatistična koncepcija resnice, strnjena v trditve: "Resnično je tisto, kar je za posameznika koristno," glavna tarča napadov na pragmatizem.³⁶ Jamesu je gotovo uspelo ovreči prepričanje, da je pragmatizem filozofija oportunizma. Njegova filozofija razodeva napor mišljenja, močno osebno vpletenost v razmišljanja, um, ki skuša uiti vsem sistemskim omejitvam. Resnica je lastnost nekaterih idej, ki posnemajo stvarnost, iz katere izhajajo. Pragmatizem k vprašanju resnice pristopa enako kot k ostalim metafizičnim problemom. Sprašuje se, kakšno razliko proizvede v dejanskem življenju resničnost ali neresničnost določene ideje, kakšna je unovčljiva vrednost resnice. "Resnične so tiste ideje, ki jih lahko usvojimo, validiramo, podpremo, verificiramo. Neresnične so tiste, ki jih ne moremo."³⁷ Posedovanje resnice pomeni posedovanje instrumentov delovanja in je sredstvo za doseg drugih življenjsko pomembnih zadovoljstev. Dolžnost, da dosežemo resnico, se sama utemelji s praktičnimi razlogi, s konkretnimi koristmi. Resnična prepričanja delujejo dobro-

dejno. Torej je resnic več, nasproti "slepilu racionalističnega uma",³⁸ da je resnica ena. Resnice so prepričanja o stvarnosti, to pa morajo resnice upoštevati. Resnica pomeni funkcijo vodenja, ki se izplača, ki je koristno. Tu gre za teoretično določitev odnosa med abstraktnimi idejami in konkretnimi zaznavami, koncepti in percepti. Koncepti, pojmi, so izpeljani iz izkustva, percepta in dobijo neko novo neodvisno stvarnost, obenem pa ohranijo sposobnost, da vodijo nazaj do perceptov. Torej je vprašanje resnice pri Jamesu tesno povezano z njegovo teoretizacijo odnosa med perceptom in konceptom. Resničnost ideje ni njena inherentna lastnost, ampak se resnici dogodi, njena resničnost je torej dogodek, proces. Resnica oz. neko prepričanje o stvarnosti je proces, proizvod, ki nastane iz novega izkustva o neki stvari in predhodne resnice, ki jo imamo o njej. Novo izkustvo stare resnice postavlja v drugo luč. In novo spoznanje se mora prilagajati že obstoječim spoznanjem. Ta proizvod je nova resnica, ki stvarnosti na podlagi novih dejstev, ki jih dobimo iz izkustva, bolj odgovarja. Glede povsem objektivne resnice, resnice, ki ostaja vedno enaka, James pravi: "Čisto objektivne resnice, resnice, pri osnovanju katere ni igrala funkcija povzročanja človeškega zadovoljstva z združevanjem prejšnjih delov izkustva z novimi deli sploh nobene vloge, ni nikjer najti. Biti resničen je izvajati to združitevno funkcijo."³⁹ To pomeni, da od človeškega mišljenja neodvisne stvarnosti ni nikjer najti, je vedno že potvorjena, ker jo človeško mišljenje takoj predela v za nas sprejemljivo obliko (v ideje, pojme, hipoteze). Čutnozaznavnega jedra stvarnosti ne posedujemo,⁴⁰ ga ne moremo nikdar doseči, ker je že sama ideja o njem zgrajena na konceptih. Torej idejo čutnozaznavnega jedra stvarnosti dobimo na osnovi retrospektivne refleksije o izvoru naših konceptov, ki jih dobimo iz perceptov. Neposredno zaznavno življenje

brez konceptov, s katerimi ga obvladujemo, bi bilo nepopisna zmeda.⁴¹ Tudi resnica ni stvarnost sama, ampak je naše prepričanje o stvarnosti; bolj ko se sklada z novimi odkritji, z novimi izkustvi stvarnosti, bolj je resnična. Na polju čutnih zaznav, evidentnih izkustev, naši umi kažejo samovoljno izbiro, dano stvarnost lahko pojmujeemo na ta ali oni način, ki je vsak enako resničen.⁴² Tok čutnozaznavne (perceptualne) stvarnosti po svoji volji razdelimo v takšne ali drugačne zaznave. Človeški prispevek je nemogoče odstraniti iz procesa nastajanja resnice. Stvarnost je tako za pragmatizem nedovršena, nepopolna, je še v izdelavi in ima možnost dopolnitve v prihodnosti. V tej lastnosti pragmatizma, ki stvarnost, vesolje pojmuje kot nedokončano in rastoče, je po Jamesu prednost pragmatizma pred racionalizmom, ki vesolje pojmuje kot dokončano. Nedokončano vesolje daje možnost človeški ustvarjalnosti in prostor svobodni volji.

James ni obravnaval le razvidnih oz. evidentnih izkustev. Konceptualiziral je tudi prepričanja, ki ne potrebujejo podpore evidence. Govoril je o upravičenosti prostovoljno sprejete vere. Peircevo pragmatično načelo je apliciral na področje religije. Če je hipoteza živa (živost hipoteze označuje njeno razmerje do posameznega misleca), misleca privlači kot realna možnost.⁴³ Živa hipoteza dejansko pomeni pripravljenost za delovanje oz. vero. James zavrača Cliffordovo trditev, da je napaka verovati v karkoli na podlagi nezadostnih dokazov.⁴⁴ Naša strastna narava (misli na tisto, kar se v nas ne tiče uma) se sme in mora odločiti med dvema opcijama,⁴⁵ kadar je opcija pristna in ne more biti odločena na podlagi intelekta, ko intelekt ne more prepoznati nobenega zanesljivega znamenja, da bi vedel, ali je to resnica ali ne. James se kot empiristi odreče doktrini absolutne gotovosti, prepoznavanja resnice, toda ne odpove se iskanju resnice ali upanju vanjo. "Vero gradimo v upa-

nju na njen obstoj.”⁴⁶ Naša strastna narava, ki vpliva na naša mnenja, nam veleva, da moramo misliti tako, da se izognemo zmoti in da pridobimo resnico.

Moralna vprašanja so takšna, da zahtevajo odločitev na podlagi nezadostnih dokazov. Na isti ravni je vprašanje osebnih odnosov. Želja po določeni vrsti resnice povzroči obstoj te resnice. “Obstajajo primeri, v katerih dejstvo sploh ne more nastopiti, če ne obstaja predhodna vera v njegov obstoj.”⁴⁷ Vera v to dejstvo pomaga ustvariti to dejstvo. Predhodna vera se torej v določenih postavkah zahteva, če je to postavko potrebno šele doseči. Kolektiv v podjetju ne bi nikoli dosegel zastavljenih ciljev, če ne bi vsi udeleženi verjeli v možnost dosege teh ciljev. Pri resnicah, ki so odvisne od naših osebnih dejanj, je vera zakonita, celo nujno potrebna stvar. James je tu pokazal upravičenost vere.

Pragmatizma ne moremo enačiti s pozitivistično trdounmestjo, kot da zaničuje vsak pojem.⁴⁸ Brani tudi racionalistične hipoteze, kolikor imajo praktične posledice in predstavljajo pragmatično uspešne pojme. Pragmatizem ostaja zanimiv predvsem s stališča njegove inkluzivnosti, ki kljub upoštevanju različnih hipotez ne daje videza eklekticizma. Pragmatična metoda upošteva strukturo stvarnosti in strukturo našega spoznanja in delovanja. Ne gre ji za definicijo resnice, ampak za odkrivanje resnice, ki ni nikoli dokončna, ker raste z novimi izkuštvami iz perceptualnega toka in išče večjo usklajenost človeških spoznanj in stvarnosti.

2.2 Percept in koncept

Jamesova teorija konceptov je ključna pri obravnavanju pragmatizma. Postavke svoje metafizike je skušal prikazati v delu *Some Problems of Philosophy*, kjer predstavi svojo razlago⁴⁹ enosti in mnoštva, novosti, neskončnosti, vzročnosti ter perceptov in konceptov. Vprašanje konceptov in perceptov naveže na

izvorno metafizično vprašanje biti; na izkustvo, da stvari in dejstva so. Glede tega, da dejstva (npr. neka stvar) enostavno so, James pravi, da je “naš poklic mnogo bolj njihov kaj kot njihov odkod in zakaj”.⁵⁰ Kaj stvari pa obravnavajo koncepti in percepti. Pri konceptih in perceptih gre za razliko med mislimi in stvarmi, idejami in zaznavami. Zaznava (*sensation*) in misel sta v človeku pomešana, toda se razlikujeta. Misel se pojavlja kot naddodana funkcija, ki nas navaja na širšo razlago okolja, kot jo imajo živali. Percepti (posamezne zaznane stvari, ki jih s pomočjo določene pozornosti osamimo iz perceptualnega toka) so neprekinjeni, kontinuirani, koncepti pa nepovezani, abstraktni, diskretni. Perceptualni tok sam ne pomeni nič in je samo to, kar neposredno je, vedno je mnogo-hkrati in vsebuje neštete vidike, ki jih koncepcija lahko osami. Koncepcija posamezne dele zaznavnega kontinuuma poimenuje, pove, kaj so ti posamezni deli. “Intelektualno življenje človeka obstoji skoraj v celoti v zamenjevanju perceptualnega reda, v katerem mu izvorno prihaja njegova izkušnja, s konceptualnim redom.”⁵¹ Percepcija posameznih dejstev se spreminja, koncepti pa se ne spreminjajo, zato so odnosi med njimi stalni. James odobrava empiristični nazor glede izvora konceptov, ki pravi, da izhajajo iz praktične izkušnje. Toda za pragmatizem je pomembnejše vprašanje kot izvor, funkcionalna uporabnost in vrednost konceptov. Glavna naloga konceptov je, da se ponovno združijo s percepti, da privedejo misel nazaj v perceptualni svet z boljšo kontrolo stanja tu.⁵² Koncepti so izpeljani iz izkustva, percepta in nato dobijo neko novo, neodvisno realnost, pri tem pa ohranijo sposobnost, da vodijo “nazaj” do perceptov.

Vsak koncept, npr. človek, označuje tri stvari: 1. besedo samo; 2. nejasno sliko tega koncepta; 3. instrument za združevanje določenih predmetov, funkcijo koncepta. Ne-

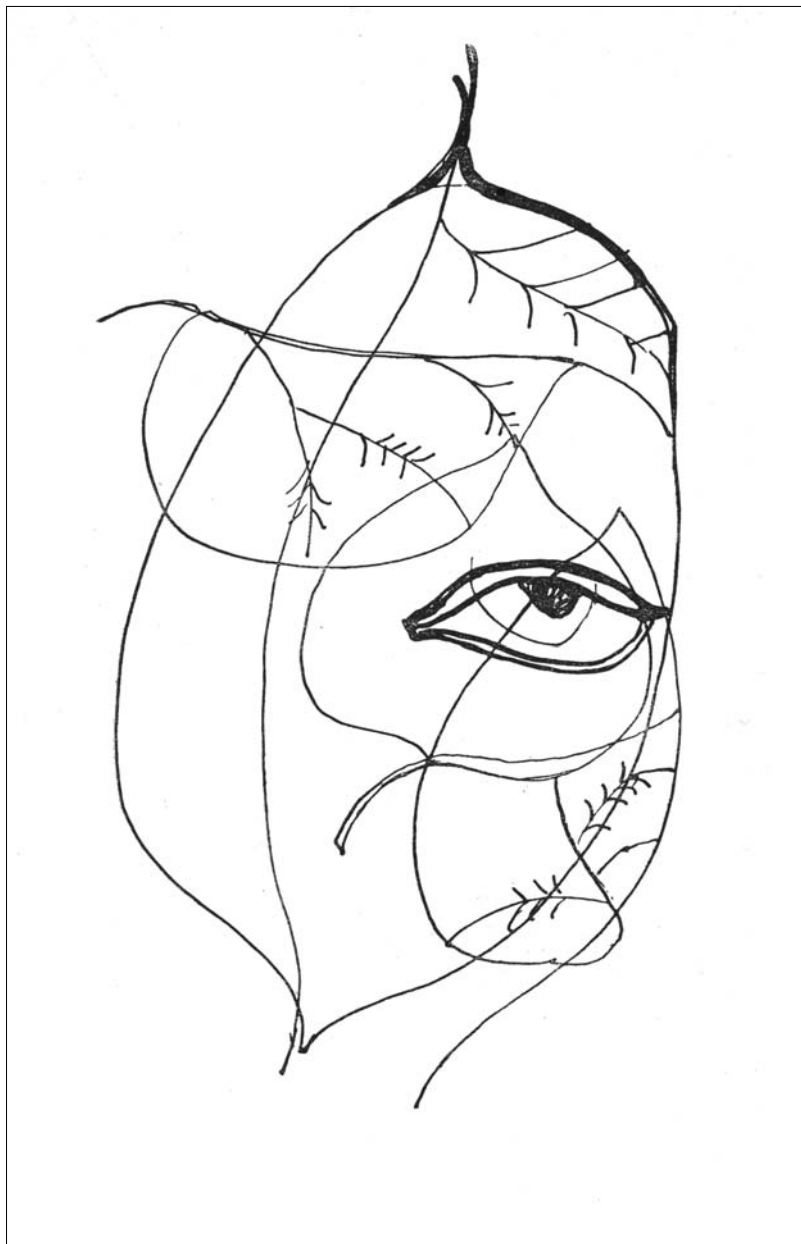
kateri koncepti, kot npr. Bog, vzrok, podstat, duša ..., imajo tako nejasno sliko, da se zdi, da je celotna njihova vrednost funkcionalna. Pomen teh konceptov obstoji v posledicah, h katerim vodijo in se kažejo v poteku našega delovanja ali mišljenja. Pragmatično pravilo je, da pomen koncepta vedno najdemo, če ne v čutni posameznosti, ki jo neposredno označuje, pa v določeni razliki, ki jo povzroči v toku človeške izkušnje, če je resničen.⁵³ Gre za metodo razjasnjevanja pomena konceptov, tako da sledimo le njihovi funkciji. Torej so posledice, ki jih koncept proizvede, edini kriterij njegovega pomena in preizkus njegove resnice.

Izvor konceptov je v človekovem nado-meščanju občutij, zaznav s koncepti. Tako je gotovo človeška misel imela v začetku izključno praktično uporabnost. Konceptcija je naddodana sposobnost naši goli perceptualni zavesti. Koncepti nam omogočijo, da perceptive bolje razumemo. V konceptualni red prevajamo naše izkušnje, da življenje lažje obvladujemo. Odnos konceptov do perceptov je "kot odnos vida do tipa. Vid nas pripravlja na stike, ko so še daleč stran."⁵⁴ Perceptcija torej zadeva le stvari tu in zdaj, konceptcija pa ima sposobnost predvidevanja oddaljenega, podobnosti in nepodobnosti, preteklosti in prihodnosti.

Konceptualni prevod perceptualni tok razreže na posamezne, določene in nepovezane dele. Tako so odnosi med koncepti statični in konceptualni red je diskontinuiran nasproti perceptualnemu toku, ki predstavlja kontinuiteto, dinamiko, v kateri se posamezne stvari, ki stojijo ena poleg druge (časovno, prostorsko), povezujejo, so sopredrte (*compenetration*), njihove meje se stapljajo. Ne gre za golo jukstapozicijo (*juxtaposition*), sopostavitev stvari, kot to velja za koncepte, ki predstavljajo statične odnose. Dinamične odnose perceptualnega toka prevaja v statične koncepte, ki se ne spreminjajo, osta-

jajo isti, kljub spreminjanju stvarnosti, katero označujejo. "Konceptualno spoznanje je vedno neadekvatno polnosti stvarnosti, ki naj je spoznana."⁵⁵ Jamesova teza je neprekosljivost zaznavanja. Dokazati jo skuša s tem, da pokaže dve stvari. Prvič, da so koncepti sekundarne formacije. Konceptcija predpostavlja percepcijo. Da koncept razumeš, moraš vedeti, kaj pomeni. Vedno pomeni nek to (*this*, določen del perceptualnega toka) ali nek abstrakten del to-ja, s katerim se najprej srečamo v perceptualnem toku. Drugič, da koncepti ponarejajo in onemogočajo razumevanje toka. Konceptualna shema (vrsta konceptov, ki jih konceptcija dobi in izloči iz perceptualnega toka) sestoji iz nepovezanih izrazov in tako perceptualni tok pokriva le mestoma in nepopolno. Bistvene značilnosti percepta uidejo, ko damo na njegovo mesto koncept. Percepti imajo glede na koncepte prednost. Koncepti so togi in ne delujejo, čeprav označujejo dejavnost in gibajoče dele v toku. Perceptcija daje našemu spoznanju intenzivnost (vsebinu), konceptcija pa razsežnost (ekstenzivnost). Tudi z razlago konceptov in perceptov s pragmatično metodo James spet pokaže na nezadostnost in neprimernost intelektualistične, racionalistične filozofije, ker z naštevanjem pik in delov kontinuuma tega ne dobiš nazaj.

Racionalistični misleci predpostavljajo končno stvarnost kot statično, medtem ko perceptualno življenje kipi od dejavnosti in sprememb.⁵⁶ Konceptualni prevod torej v svoji skrajni posledici uvede mnogo težav. Hume npr. zanika vzročnost verjetno zato, ker je vzrok in posledico dojemal kot dva koncepta. In ker so koncepti statični, nepovezani, med njimi ni nujne, vzročne zveze. Vzročnost je le dodaten koncept, ki označuje našo navado, da za določenimi dogodki pričakujemo druge. Prav tako sta gibanje in sprememba v konceptualnem prevodu nemogoča. Saj tudi neskončna vrsta statičnih kon-

Bara Remec: Dobrotni plamen

ceptov ne more izčrpati kontinuuma perceptualnega toka. Kontinuiteta v konceptualnem svetu je nemogoča. Mnogo-v-enosti (*many-in-oneness*), ki jo ponuja percepcija, je nemogoče sestaviti intelektualno s koncepti.⁵⁷ Z idejami se izvorna sopredrtost mnogosti-v-enosti, ki jo zaznavanje izvorno daje, izgubi. Konceptualni sistemi, koncepti predstavljajo različna področja stvarnosti in so prav tako resnični kot percepti, ker ne moremo živeti, ne da bi jih upoštevali.

James samo vlogo filozofije močno povezuje s svojim nazorom o konceptu in perceptu, ki predstavlja njegov pristop k stvarnosti, torej pragmatistično metafiziko. *“Če je cilj filozofije pridobiti celotno stvarnost z mislijo, potem ne more biti nič pred celoto neposredne perceptualne izkušnje predmet filozofije, ker se le v takšni izkušnji stvarnost intimno in konkretno nahaja. Toda filozof, čeprav kot končno bitje ni sposoben obseči več kot nekaj bežnih trenutkov takšne izkušnje, je vendar sposoben razširiti svoje spoznanje preko takšnih trenutkov z idealnim simbolom drugih trenutkov. Tako zastopniško upravlja mnoge percepcije, ki so zunaj dosega. Toda koncepti, s katerimi to naredi, s tem da so drobni izvlečki percepcije, so vedno nezadostni predstavniki le te. Čeprav koncepti prinašajo širšo informacijo, ne smejo biti nikoli obravnavani na racionalističen način, kot da prinašajo globljo lastnost (stvarnosti). Globlje značilnosti stvarnosti se najde samo v perceptualni izkušnji. Samo tu se srečamo s kontinuiteto ali s stapljanjem ene stvari z drugo, samo tu s samostjo (self), s podstatjo, s kvalitetami, z dejavnostjo v njenih različnih oblikah, s časom, z vzrokom, s spremembo, z novostjo, s teženjem in s svobodo. Proti vsem takšnim značilnostim stvarnosti lahko metoda konceptualnega prevoda, ko je odkrito in kritično izpeljana, postavlja le svoj non possumus, in jih označi za neresnične in absurdne.”*⁵⁸ Torej se pragmatistična metafizika⁵⁹ res kaže kot tisti vmesni način razmišljanja med

racionalizmom in empirizmom, med idejami in dejstvi. Kaže na pomanjkljivosti intelektualizma in monizma in na prednosti empirizma in pluralizma. Reši pojem novosti,⁶⁰ ki je mogoča v perceptualnem redu in svetu svobodnih, nedeterminiranih ljudi. Percepti, ki se vedno spreminjajo, prinašajo elemente resnične novosti v našo izkušnjo. “Ta novost ne najde predstavitev v konceptualni metodi, kajti koncepti so abstrahirani iz že videne ali dane izkušnje. ... Koncepti so posmrtni preparati (perceptov), ki ustrezajo le retrospektivnemu razumevanju; in ko jih uporabimo, da bi definirali univerzum prospektivno, moramo priznati, da lahko dajo le gole abstraktne obrise ali približno skico, k česar zapolnjevanju mora biti poklicana percepcija.”⁶¹ Filozofija s pragmatizmom po Jamesu ponovno dokazuje bistveno istovetnost z znanostjo (znanosti kot tiste, ki so se postopoma cepile z osnovnega debela filozofije).⁶² Konceptualni (idealni) sistemi predstavljajo različna področja stvarnosti. Koncepti so prav tako resnični kot percepti, ker ne moremo živeti, ne da bi jih upoštevali. Karkoli moramo upoštevati, je resnično (pragmatično uspešnega pojma ne moremo obravnavati kot neresničnega). Ko koncepte in perceptive obravnavamo skupaj, se stapljajo eden v drugega. Koncepti so evaporat iz naročja percepcije, v katero se ponovno kondenzirajo, ko so pozvani k praktični uporabi. Koncepte pripenjamo na perceptive in obratno. V svetu, v katerem živimo, je nemogoče razvozlati prispevke intelekta od prispevkov čutov. Zaviti so skupaj. “Percepcija spodbada našo misel in misel bogati našo percepcijo. Več ko vidimo, več mislimo; medtem ko več ko mislimo, več vidimo v naših neposrednih izkušnjah.”⁶³

Svet, v katerem so mogoče novosti, ponuja vznemirljive možnosti razvoja (na boljše, če se vsak posameznik maksimalno potruži). Ta metafizika v okviru epistemologije zmehča

pojem absolutne resnice. Vsakdo je udeležen le na delu resnice. "Kar je dano v toku izkušnje, je absolutno resnično."⁶⁴ Zaradi tega James upošteva ne samo razvidna, empirična izkustva, ampak tudi mistična, religiozna izkustva. Sam pojem resnice ostaja gibljev in razširljiv ter je, prej kot na področje idealnega, postavljen na področje funkcionalnega, na področje človekovega delovanja. Na področju resnice in morale (teleološka etika) se kaže pomanjkljivost pragmatizma, ker nima jasno določenega končnega dobra, h katerega mu naj težimo.⁶⁵

2.3 Religija, religiozna izkušnja in Jamesov pragmatizem

Pragmatizem ne zavrača nobene hipoteze, če iz nje izhajajo za življenje koristne posledice. Konceptija, npr. hipoteza religije, nima pomena, če nima nobene rabe in ima tisto stopnjo pomena, kolikor ima rabe, torej, kolikor se uporablja in ima koristen vpliv na življenje.

James vprašanje religije navezuje na vprašanje odnosa do odrešitve sveta. Monizmu lastni optimizem pravi, da je odrešitev neizogibna. Pluralističnemu pristopu lasten meliorizem pa pravi, da odrešitev sveta ni niti neizogibna niti nemožna. Odrešitev sveta je torej možnost. Možnosti pa so konkretno osnovane, imajo stvarne pogoje, kar pomeni, da so nekateri pogoji produkcije možne stvari že navzoči. Odrešitev sveta je možna in pomeni, da so nekateri pogoji za odrešitev že tu in odrešitev postaja verjetnejša, ko se množijo pogoji zanj.⁶⁶ Pragmatizem se zavzema za pluralizem in predlaga meliorizem, dejaven pristop k usodi sveta, ki pravi, da bo svet odrešen, če bo vsak posamezen dejavnik "dal vse od sebe".⁶⁷ Tako mi kot drugi imajo vpliv na usodo pluralističnega sveta. V takem svetu tvegamo. Ostalim faktorjem, ki vplivajo na usodo sveta, moramo zaupati in če bomo vsi dali vse od sebe, bo svet izpopolnjen. Rezul-

tati sveta utegnejo biti delno odvisni od naših dejanj, naša dejanja pa so odvisna od naše religije.⁶⁸

Za pragmatizem je tudi hipoteza o Bogu resnična, če deluje zadovoljivo. In izkustvo prča, da dejansko deluje, vprašanje je le, kako to hipotezo izgraditi, da se bo zadovoljivo združila z ostalimi delujočimi resnicami, resnicami, ki se jih držimo, kako naj ta hipoteza, če je resnična, preneha napade starih resnic. Pragmatizem ni ateistični sistem,⁶⁹ če dopustimo, da je religija pluralistična ali pa vsaj melioristične vrste. Religiozno izkustvo prča, da višje sile obstajajo. Vesolje gotovo nudi široko paleto izkustev, tako da James pravi, da dvomi, da je človeško izkustvo najvišja oblika izkustva v vesolju in da se le bežno dotikamo širšega življenja stvari. "Prej sem mnenja, da smo s celoto vesolja v precej podobnem odnosu, kot so naši pasji in mačji ljubljenci s celoto človeškega življenja."⁷⁰ Kot religiozno sintezo, ki bi jo potrebovali, James predlaga pragmatistično oz. melioristično vrsto teizma; sinteza, ki se izogiba trdemu naturalizmu in mili monistični religiji.

V spisu *Volja do verovanja* (*The Will to Believe*) James zagovarja upravičenost prostovoljno sprejete vere. Religija je živa hipoteza, ker ljudi privlači kot realna možnost. Religija je pristna opcija, ker naj bi z njo pridobili, in je prisilna opcija, kar se tiče dobrega.⁷¹ Pomeni odločitev na osnovi nezadostne razvidnosti in določeno stopnjo tveganja. Pomeni vero v neko dejstvo, čeprav to še ne obstaja in ni evidentnih razlogov zanj. "Obstajajo primeri, v katerih dejstvo sploh ne more nastopiti, če ne obstaja predhodna vera v njegov nastop."⁷²

V dodatku h knjigi *Some Problems of Philosophy* z naslovom *Faith and The Right to Believe*, ki predstavlja moralne in epistemološke posledice Jamesove filozofije, prav tako dokazuje, da imamo vpliv na določanje prihodnosti. In če imamo takšen vpliv, imamo tudi

odgovornost, da uveljavimo najboljše možne rezultate. V tem spisu je osnoval ne le moralni, ampak tudi epistemološki argument za vero. Vera torej lahko pomaga ustvariti dejstvo. Torej je pri resnicah, ki so odvisne od naših osebnih dejanj, vera nujno potrebna stvar. Osebnostno življenje spodbija trditev, da je napak verovati v karkoli na podlagi nezadostnih dokazov. Vero gradimo v upanju na njen obstoj. "Znanost ne bi bila tako napredna, kot je, če bi iz igre izključili strastne želje posameznikov po potrjevanju svojih verovanj."⁷³ Proti intelektualistom (racionalistom, empiristom), ki vero zavračajo, dokler ne nastopi povsem intelektualna evidenca, James pravi, da mnogokrat ne moremo čakati na evidenco, da bi ušli napaki, ampak moramo delovati po najbolj verjetni hipotezi in se izpostaviti tveganju napake. "Vera ostaja ena od neodtujljivih pravic našega duha. Seveda mora ostati praktični ne dogmatični odnos. Iti mora vstric s toleranco drugih ver, z iskanjem najbolj verjetnega in s polno zavestjo odgovornosti in tveganja."⁷⁴ Obravnavana mora biti kot oblikovalni faktor vesolja, če smo njegovi sestavni deli, in z našim ravnanjem sodeločitelji tega, kar utegne biti njegov dokončni značaj.

Indiferentnost, nepripravljenost delovati brez zadostne razvidnosti, se tudi na področju znanosti izkaže za neustrezno. Ne moremo vedno čakati na prihod prisilnih dokazov. Moralna vprašanja so tista, katerih odgovor ne more čakati na prihod dokazov, da bi bilo prav tako ravnati. Tudi pri vprašanju osebnih odnosov ne gre brez vere; želja po določeni vrsti resnice tu povzroči obstoj te resnice. Vera v takšnih primerih proizvede svojo lastno verifikacijo. "... imamo pravico na naše lastno tveganje verjeti vsaki hipotezi, ki je dovolj živa, da spravi našo voljo v skušnjava."⁷⁵ Svoboda verjeti torej pokriva le žive opcije, te pa predstavljajo večino življenjsko pomembnih odločitev.

Prav pri vprašanju vere Jamesova filozofija razkriva najglobljo osebno vpletenost. Njegova najpomembnejša knjiga o religiji *Različnosti religioznega izkustva* s podnaslovom *Študija o človeški naravi*⁷⁶ ne obravnava religioznih institucij ali obredov, ampak "občutke, dejanja in izkušnje posameznih ljudi v njihovi samoti, v kolikor se razumejo, da stojijo v odnosu do tega, kar imajo za božansko".⁷⁷ Slednji citat Jamesu ob enem pomeni tudi poskus definicije religije.⁷⁸ Hotel je opisati religiozni sestav človeka. Zvest svojemu prepričanju, da nas seznanjenost s posameznostmi pogosto naredi bolj modre kot abstraktne formule, je knjigo napolnil z obilico praktičnih primerov religioznega izkustva. V poglavju 16. in 17. o mistiki našteje štiri značilnosti mističnega stanja: je neizgovorljivo; je neka spoznavna kvaliteta; je minljivo, kratkotrajno; pasivnost, osebek je v tem stanju trpen.⁷⁹ Mistična stanja predstavljajo ločeno področje zavesti in spodbijajo izključno avtoriteto razumskih stanj zavesti, ki temeljijo samo na razumevanju in čutilih. Običajni zunanji vsebini zavesti dodajajo nadčuten pomen. So darovi, s pomočjo katerih dejstva, ki jih že imamo, dobijo novo izraznost in novo vez z našim dejavnim življenjem. Upošteva pragmatistična načela, ki upoštevajo vse hipoteze, vsa izkustva, ki jih človek doživi, se James vprašuje, ali mistična stanja morda niso "okna, skozi katera duh gleda na bolj obsežen in vključujoč svet".⁸⁰ Cilj te knjige je predstavil v enem svojih pisem. Najprej je hotel izkušnjo obraniti pred filozofijo kot resnično hrbtenico svetovnega religioznega življenja. Za drugi cilj knjige pa si je zadal prepričati bralca, da bi verjel, da je življenje religije najpomembnejša funkcija človeštva.⁸¹

James se v svojih delih predstavlja kot resnično izviren mislec, ki ni hotel slediti tradicionalnim filozofskim šolam. Ponudil je nov pristop k filozofiji, ki je zvest celostnemu

človeškemu izkustvu, ki razkriva Jamesovega iščočega duha, ki je nenehno v gibanju in ponuja živo misel, polno novih miselnih nastavkov. Pomanjkljivost pragmatizma lahko odkrijemo prav v pretiranem sledenju človeškemu izkustvu in premajhnem upoštevanju refleksije kot tiste razumske zmožnosti, ki je sposobna odkriti tudi bistveno, nezadovoljivost kakšne hipoteze, kljub njenemu, koristnemu in zadovoljivemu delovanju.

Literatura

- Craig, E.: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge, 1998.
- Encyclopedia Britannica*, vol. 12. Chicago, London, Toronto, 1951.
- James, William: *Pragmatizem*. Ljubljana: Krtina, 2002.
- James, William: *Some Problems of Philosophy. A Beginning of an Introduction to Philosophy*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1996.
- James, William: *Faith and The Right to Believe*, v: *Some Problems of Philosophy. A Beginning of an Introduction to Philosophy*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1996.
- James, William: *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. New York: Penguin Books Ltd., 1982.
- James, William: *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. Centenary edition. London and New York: Routledge, 2002.
- James, William: Volja do verovanja, v: *Pragmatizem*, Ljubljana: Krtina, 2002.
- Murphy, J. P.: *Pragmatism: from Peirce to Davidson*. Boulder: Westview Press, 1990.
- Peirce, Charles S.: *Philosophical Writings of Peirce*. New York: Dover Publications, 1955, 269-270; navedeno po J. P. Murphy: *Pragmatism: from Peirce to Davidson*. Boulder: Westview Press, 1990.
- Rorty, Richard: *Philosophy and Social Hope*. London: Clays Ltd, 1999.
- Stres, Anton: *Etika ali filozofija morale*. Ljubljana: Družina, 1999.
- Šimenc, Marjan: William James, Pragmatizem in resnica, v: *Pragmatizem*. Ljubljana: Krtina, 2002.
- Taylor, Charles: *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2002.
- URL: "<http://plato.stanford.edu/entries/james/>".
- URL: "www.bartleby.com/65/de/Dewey-Jo.html".

1. Prim. M. Šimenc, William James, Pragmatizem in resnica, v: William James, *Pragmatizem*, Ljubljana, Krtina, 2002, 209-210.
2. Pobudo za nastanek tega kluba, katerega dejavnost je cvetela v 70-ih letih 19. st., je dal James. Prim. J. P. Murphy, *Pragmatism: from Peirce to Davidson*, Boulder, Westview Press, 1990, 14.
3. Prim. J. P. Murphy, *n. d.*, 21.
4. C. S. Peirce, *Philosophical Writings of Peirce*, New York, Dover Publications, 1955, 269-270; navedeno po J. P. Murphy, *n. d.*, 23. Peirce je dejal, da je edina funkcija misli proizvajanje prepričanja. "The production of belief is the sole function of thought." S tem se bi strinjala tako James kot Dewey.
5. Prim. Murphy, *n. d.*, 46.
6. C. S. Peirce, *n. d.*, navedeno po Murphy, *n. d.*, 27-31. Murphy navaja še devet drugih pragmatičnih principov, ki jih izlušči iz Peirceovih del, npr.: "Naša ideja katere koli stvari je naša ideja njenih čutnih učinkov; naše vere, prepričanja so istovetna, če in samo če povzročijo isti način delovanja; pomen misli je prepričanje, ki ga proizvede."
7. Prim. E. Craig, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. 7, London, Routledge, 1998, 633.
8. *The Writings of William James*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1977, 7; navedeno po Murphy, *n. d.*, 16.
9. Prim. E. Craig, *n. d.*, 634.
10. Prim. *Encyclopedia Britannica*, vol. 12, Chicago, London, Toronto, 1951, 883.
11. Prim. E. Taylor, The Spiritual Roots of James's Varieties of Religious Experience, v: W. James, *Varieties of Religious Experience*, London and New York, Routledge, 2002, XXI-XXIII.
12. Prim. URL: "<http://plato.stanford.edu/entries/james/>".
13. Prim. Murphy, *n. d.*, 34-35.
14. Prim. "<http://plato.stanford.edu/entries/james/>". S *Principi psihologije* je vplival na generacije evropskih in ameriških mislecev, vključno z Edmundom Husserlom, Bertrandom Russellom, Johnom Deweyem in Ludwigom Wittgensteinom.
15. Prim. *Encyclopedia Britannica*, vol. 12, Chicago, London, Toronto, 1951, 885-886.
16. M. Šimenc, *n. d.*, 221.
17. Prim. R. Rorty, *Philosophy and Social Hope*, London, Clays Ltd, 1999, 23.
18. W. James, *Pragmatizem*, 19.
19. W. James, *n. d.*, 22.
20. W. James, *n. d.*, 24.
21. W. James, *n. d.*, 31.
22. W. James, *Pragmatizem*, 38.
23. Prim. W. James, *n. d.*, 37.

24. Instrumentalizem ima tesno povezavo s pragmatizmom in utilitarizmom. Trdi, da so različne oblike človeške dejavnosti instrumenti, orodja, ki so jih razvili ljudje, da bi reševali mnoge osebne in družbene probleme. Problemi se stalno spreminjajo, zato se morajo tudi orodja, ki se jih lotevajo. Za boljše predstavitev glej: www.bartleby.com/65/de/Dewey-Jo.html.
25. Prim. W. James, *n. d.*, 39.
26. Prim. W. James, *n. d.*, 57.
27. Prim. W. James, *n. d.*, 65.
28. Prim. W. James, *n. d.*, 71.
29. Prim. W. James, *Some Problems of Philosophy. A Beginning of an Introduction to Philosophy*, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 1996, 145.
30. W. James, *n. d.*, 141.
31. Prim. W. James, *Pragmatizem*, 72.
32. Prim. W. James, *n. d.*, 73.
33. W. James, *Some Problems*, 127.
34. Prim. W. James, *n. d.*, 132-133.
35. Prim. W. James, *Pragmatizem*, 95-105.
36. Prim. M. Šimenc, *n. d.*, 212.
37. W. James, *Pragmatizem*, 110.
38. W. James, *n. d.*, 129.
39. W. James, *n. d.*, 45.
40. Prim. W. James, *n. d.*, 134.
41. Prim. W. James, *Some Problems...*, 50.
42. Prim. W. James, *Pragmatizem*, 135.
43. Prim. W. James, *Volja do verovanja*, v: W. James, *Pragmatizem*, 184.
44. Prim. W. James, *Volja do verovanja*, 189.
45. James razlikuje pristno opcijo, ki je živa (zadeva dotičnega misleca), prisilna (ko ni druge možnosti, kot da naredimo odločitev) in pomembna (predstavlja neko edinstveno priložnost). Opcija, ki jo volji ponuja Pascalova stava, je za Jamesa mrtva. Prim. W. James, *Volja do verovanja*, 187.
46. W. James, *n. d.*, 195, 199. "Znanost bi bila manj napredna, če bi iz igre izključili strastne želje posameznikov po potrjevanju svojih verovanj."
47. W. James, *n. d.*, 202.
48. Prim. W. James, *Pragmatizem*, 142.
49. James bi v skladu s pragmatizmom, ki dela vse teorije prožne in pojem resnice pušča odprt iskanju novih, obvladovanju stvarnosti v človeškem življenju bolj prikladnih in primernih dejstev, odkritij, raje kot razlaga rekel opis oz. pristop na podlagi pragmatične metode k določeni stvari.
50. W. James, *Some Problems...*, 46.
51. W. James, *n. d.*, 51.
52. Prim. W. James, *n. d.*, 57.
53. Prim. W. James, *n. d.*, 60.
54. W. James, *n. d.*, 71-72.
55. W. James, *n. d.*, 79.
56. Prim. W. James, *n. d.*, 85.
57. Prim. W. James, *n. d.*, 91.
58. W. James, *n. d.*, 96-97.
59. Izraz je moj, ne vem, če je primeren, toda uporaben je vsaj v smislu pragmatizma, ker pomaga označiti določeno stvarnost, označuje določeno razliko (tako stvarno kot mentalno).
60. Prim. W. James, *n. d.*, 166-187.
61. W. James, *n. d.*, 98-99.
62. Prim. W. James, *n. d.*, 1-5, 100.
63. W. James, *n. d.*, 108.
64. W. James, *n. d.*, 109.
65. Prim. A. Stres, *Etika ali filozofija morale*, Ljubljana, Družina, 1999, 107.
66. Prim. W. James, *Pragmatizem*, 150-151.
67. W. James, *n. d.*, 153 ("... do their best").
68. Prim. W. James, *Faith and The Right to Believe*, v: *Some Problems of Philosophy*, 223.
69. Jamesova knjiga *The Varieties of Religious Experience* se pogosto obravnava kot argument za realnost Boga.
70. W. James, *n. d.*, 158.
71. Prim. W. James, *Volja do verovanja*, v: *Pragmatizem*, 203.
72. W. James, *n. d.*, 202.
73. W. James, *n. d.*, 199.
74. W. James, *Faith and The Right to Believe*, 225.
75. W. James, *n. d.*, 205.
76. *The Varieties of Religious Experience. Study in Human Nature*.
77. URL: "<http://plato.stanford.edu/entries/james/>" (12. 12. 2006).
78. Prim. C. Taylor, *Varieties of Religion Today. William James Revisited*, Cambridge and London, Harvard University Press, 2002, 5.
79. W. James, *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, New York, Penguin Books Ltd., 1982, 380-381.
80. W. James, *n. d.*, 428.
81. Prim. W. James, *n. d.*, Uvod, XIX.